

SELÇUKLULARDA BİR HÂKİMİYET ALÂMETİ OLAN MÜHÜR-YÜZÜK VE KULLANIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE SELJUKS' USE OF SEAL RING AS A SYMBOL OF SUPREMACY

Zürkiye ORUÇ*

Öz

Eski çağlardan beri yüzükler süs amacıyla, zenginlik ve statü işareti olarak; ayrıca farklı biçim ve çeşitleriyle nişan için, ok atmada, uğur getirmesi için ve bir ölüm aracı olarak kullanılmıştır. Ancak tarihte en kıymet verilen yüzükler hiç şüphesiz hükümdarların parmaklarını süsleyen mühür-yüzüklerdir. Üzerine mühür kazınmış bu yüzükler, onu takanın sahip olduğu gücü ve hâkimiyeti sembolize etmiş ve bir hâkimiyet alâmeti olarak kabul edilmişlerdir. Bu çalışmada Selçuklu hükümdarları tarafından da bir alâmet olarak kabul edilen mühür-yüzüklerin, onlar tarafından nasıl kullanıldıkları ele alınmıştır. Çalışma sonucunda mühür yüzüğün Selçuklu hükümdarları tarafından resmi işlerde ve özel işlerinde, evrak ve belgelerde -bazı görevler için devlet adamlarının yetkili kılınmasında, diğer devletlerle gerçekleştirilen antlaşmalarda, hazinenin mühürlenmesinde ve müsaderede, gönderilen mektuplarda, emân belirten yazılı belgelerde (emân-nâme)- kullanıldığı; bir hâkimiyet alâmeti olarak kabul edildiğinden hükümdarın parmağından çıkmasının hâkimiyetin kaybedildiğini veya ölüm halini gösterdiği ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: Selçuklu, Yüzük, Mühür, Hâkimiyet, Alâmet.

Abstract

Rings have been used since ancient times as jewellery, a symbol of wealth and status, and for engagements, archery, luck, and a murder weapon. However, it is no doubt that the most treasured rings are those that were worn by rulers. Those rings were carved with the seal on the owner and came to symbolize their power and supremacy as a sign of sovereignty. This study focuses on how the seal rings were accepted and used as a sign by Seljuk rulers. It is concluded that the seal rings were used by Seljuk monarchs in authorizing statesmen for certain duties and sealing treaties with other states, the treasury, letters to other monarchs, confiscation, and warranty documents. A seal-ring being taken off a rulers' finger meant the loss of sovereignty or the incidence of death.

Keywords: Seljuk, Ring, Seal, Domination, Symbol.

Giriş

Ziynet amaçlı olanların dışında, yüzük deyince akla daha ziyade bir bağlılık ve yemin ifadesi olarak milletlerin ortak kültüründe yer almış olan nişan ve nikâh yüzükleri gelir. Üstlenilen sorumluluğun, edilen yeminin bir nişânesidirler. Türklerin altından, gümüşten, kaşlı ya da kaşsız yüzükleri eskiden beri kullandıkları bilinmektedir. Bunların altın olanları, nişan için tercih edilmekteydi (Ögel, V, 1978: 262-264; VI, 2000: 367)¹. İskit kurganlarından çıkan takılar içerisindeki yüzükler Türklerdeki yüzük kullanımının milattan önceki yıllardan bugüne uzandığını ortaya koymaktadır (Durmuş, 2007: 136) Yine Bahaeddin Ögel'in bahsettiği, Fergana bölgesinin kuzeyindeki bir kurgandan, üzerinde Göktürk alfabesi ile *İnanç* unvanının yazılı olduğu bir yüzük bulunmuş olması da bu açıdan oldukça önemlidir (Ögel, 1984: 199).

Hükümdarlar altından; yakut, firuze, zümrüt gibi kıymetli taşlarla süslenmiş yüzükler takarlardı (İbn Haldun, II, 1996: 26). XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan Protestan Vaiz Salomon Schweigger², III. Murad'ın (1574-1595) görünüşünü anlatırken parmağındaki yüzüklerden de bahsetmiş ve şöyle demiştir: "... parmaklarına bizim ülkemizde görmediğim irilikte yakutlarla, elmaslarla bezenmiş yüzükler takmıştı. Türklerin en önemli ziynet eşyaları güzel yüzüklerden ibarettir" (Schweigger, 2004: 64). Yüzüklerin maddî kıymeti ihtiva eden madeninden ve kaşına yerleştirilen değerli taşlarından yani zenginlik ve süs amacından öte metaforik manaları da vardır. Edebî açıdan bakıldığında *yüzük* kelimesi bilgi, beceri veya güce sahip olma, ulaşma manalarında metafor olarak kullanılmıştır. Tasavvufî manada ise ulaşılması arzulan mertebeye erişmenin sembolü olmuştur.

* Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, zuriyeoruc@gmail.com

¹ Batı Roma İmparatoru III. Valentinianus (425-455)'un kızkardeşi Honoria, kardeşi tarafından İstanbul'da hapis tutulduğu sırada, kendisini kurtaracağına inandığı Avrupa Hun Hakanı Attila'ya evlenme arzusunda olduğunu bildirerek, sözünün güvenilir bulunması için bir nişan yüzüğü göndermişti. Bkz. Priscus (2017). *Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, çeviren: Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınları, s. 61.

² Salomon Schweigger, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun İstanbul'daki daimî temsilcisi Joachim Freiherr von Sintzendorf'un maiyyetindeydi. S. Schweigger, 1578-1581 yılları arasında İstanbul'da bulunmuştur. Bkz. Salomon Schweigger (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, hazırlayan: Heidi Stein, çeviren: S. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınları, s. 14.

Yüzükler kullanım açısından çeşitlilik gösterirler. Nişan ve nikâh yüzüklerinden başka, okçuların baş parmaklarına taktıkları, ok atmada kullanılan *zihgîr* adı verilen yüzükler vardır ki bugün de kullanılmaktadır. Ayrıca Türk kültüründe, koruyucu vasfı olduğu veya uğur getirdiği kabul edilen tılsımlı yüzükler vardır. Bu tür yüzüklerin Osmanlı mühürcüleri tarafından da yapıldığı görülür³. Yine tarihte yüzükler bir ölüm aracı olarak kullanılmıştır. Zehir yüzüğü adı verilen bu tür yüzüklerin kaşlarının altına zehir konulabilecek küçük bir hücresi olurdu. Yüzük kaşı döndürülerek öldürülmek istenen kişinin çoğunlukla içkisine ya da şerbetine karıştırılırdı. Bu yüzükler, onu takan tarafından bir intihar aracı olarak da kullanılabilirdi. Tarihte pek çok kişi bu yolla ölmüş ya da öldürülmüştür⁴.

1. Mühür, Hâtem ve Damga

Mühür/mühr Farsça *mohr* (مهر) kelimesinden gelir. Arapçada mührün karşılığı *hâtem*dir (خاتم). Hem mühüre hem de mühürlü yüzüğe *hâtem* denilmiştir (Sami, 2006: 565). Dilimizde, Arapça *hatm* kökünden gelen, *hatm+etmek* fiili vardır ki *Kur'an-ı Kerim'in tamamını okumak* ya da "*sona erdirmek*" "*bitirmek*" anlamında kullanılmaktadır (Kanar, 2005: 293). Peygamber Efendimiz (s.a.v.) için *peygamberlerin sonuncusu* anlamında *hâtemü'n-nebiyyîn* denilmiştir (İbn Haldun, II, 1996: 21; Taş-Bozkurt, 31, 2006: 528). İbn Haldûn mektubun muhteviyatını gizli tutmak amacıyla mühürlemeye *alâmet* anlamında *hâtem* adını veren ilk kişinin ise Hz. Muaviye olduğunu yazar. Hz. Muaviye Hz. Hasan'a gönderdiği boş bir kağıdın alt kısmına mühür basmış ve "*Alt tarafına kendi alâmetimi koyduğum bu kâğıda istediğin şartları yaz, ben o şartları yerine getireceğim*" demiş, burada *hâtem* tabirini kullanmıştır (İbn Haldun, II, 1996: 23-24).

Hem mühürleme işleminde kullanılan yüzüğe/alete hem de onun bıraktığı ize mühür denilmektedir. Ancak mühürleme işleminde kullanılan alet/yüzük ile onun bıraktığı izi birbirinden ayırt etmek için *mühür* ve *mühür baskısı* şeklinde de kullanıldığı görülür. Mühürler eski devirlerde imza yerine yani kişisel bir iz olarak, mülkiyeti göstermek amacıyla ve devlet işlerinde kullanılmaktaydı. Herodotos (ö. MÖ. 425), Babil ülkesinde herkesin, üzerinde mühür taşıdığından bahseder (Herodotos, *Trh*: 1.195). Burada bahsedilen kişisel mühürlerdir ve bu mühürler onu taşıyan kişinin imzası ve kimliğidir.

Türkçede *damga/tamga* kelimesi mührü karşılamaktadır. Türkler hayvanlarını ve silahlarını hatta hububatı dahi damgalarlardı ve her boyun, ayrıca her kişinin bir damgası olurdu (Ögel, II, 2000: 43; VI: 71). Kaşgarlı Mahmud tamgadan başka *tamgalık* kelimesinden de bahseder. Burada tamgalık şöyle açıklanmıştır: "*Bir kişilik sofrası. Aslı tamgalı olup "damga vurulmuş" anlamındadır. Hakanlar ibriklerini, kendilerine özge olan sofralarını mühürlerler; bunlarda bir kişiye yetecek kadar yiyecek ve içecek vardır. Sonraları hakandan başkası kullanmasın diye üzerlerine damga vurulmuş; böylelikle "tamgalı" kelimesi her küçük ibrik ve softa için ad olmuştur*" (Kaşgarlı Mahmud, I, 1985: 527). Türklerde başlangıçta mülkiyet işareti olarak görülen damgalar, Moğollar tarafından Türkler gibi *mühür* anlamında kullanılmıştır (Aksoy, 2014: 148-149). Aynı zamanda *damga* bir mühür biçimidir. Anadolu'da MÖ. 1200'e kadar yerli mühür biçimi *damga* şeklindeydi (Dinçer, 1948: 380-381). Damga mühürler yanında silindirik mühürler de kullanılmıştır. Mühür motifleri ise çoğunlukla insan ve hayvan tasvirlerinden oluşmaktaydı (Dinçer, 1948: 383). Üzerine yazı, şekil ya da motif kazınmış mühür; toprak, mürekkep, mum gibi yumuşak maddeler üzerine bastırılmak suretiyle ortaya çıkardı (İbn Haldun, II, 1996: 22). Anadolu'da hem *yüzük* hem de *mühür-yüzük* kullanımı ise Hitit imparatorluk çağına (MÖ. 1600-1200) kadar dayanmaktadır (Dinçer, 1943: 73-81).

Türk devletlerinde damgalar belgeler üzerine kırmızı mürekkeple vurulduğundan bunlara *al tamga* demişlerdir (Taş-Bozkurt, 31, 2006: 529). Moğolların da kendilerine tâbi olmayı kabul edenlere *al-tamgalı yazı*

³ İstanbul'daki mühür kazan esnaftan bahseden Evliyâ Çelebi, yüzüklere tılsım yazarlardan başka, gümüş mühür-yüzük ve vezir mühürleri kazanların da olduğunu söyler. Bkz. Evliyâ Çelebi (2008). *Günümüz Türkçesiyle Eoliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, I. cilt-II. kitap, hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 580. Hakkâklar çarşısında bulunan ustalar, mührün kaybolması ya da çalınması ihtimaline karşı birbirinin aynısı iki mühür kazmazlar, mührün önemine binaen kaybolması halinde yeni mührü ilkinden farklı yaparlardı. Bkz. J. Allan (1987). "Hâtem", *İA.*, V/I, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 361.

⁴ Bu konuda en bilinen örneklerden birisi Melik Kavurd'dur. Çağrı Bey'in oğlu Melik Kavurd, Sultan Melikşah'a karşı isyan etmiş ve esir edilmişti. Bu sırada askerler arasında Kavurd lehine sözler söylenmesi üzerine öldürülmüş; ancak yüzüğündeki zehri emerek kendisini öldürdüğü duyurulmuştu. Onun yayının kışı ile öldürüldüğü ya da zehirlendiğine dair farklı rivayetler vardır. Bkz. Mîrhând (2015). *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 263; Reşidüddin Fazlullâh (2014). *Câmi'üt-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 89; Hüseyinî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Seçûkiyye*, çeviren: Necati Lügal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 40. Ayrıca Gazneli Mahmud'un (998-1030) düzenlediği bir seferde esir düşen Gûr Meliki Muhammed b. Sûrî'nin (h. 401) ve Memlûklerden kaçarak İlhanlılara sığınan Memlûk Emiri Kara Sungur'un da yüzüğündeki zehri içerek öldüğü rivayet edilir. Zehir yüzükleriyle öldürüldüğü rivayet edilenlere ise Moğol kumandanlarından Hoca Noyan'ı örnek verebiliriz. Bkz. Erdoğan Merçil (1987). *Gazneli Mahmud*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 62; İbn Battûta (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çeviren: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 118; Reşidüddin Fazlullâh (2013). *Câmi'ut-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çeviren: İsmail Aka-Mehmet Ersan- Ahmad Hesamipour Khelejeni, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları, s. 117; Aksarayî (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 34; *Selçûki Devletleri Tarihi* (1943). çeviren: M. Nuri Gençosman, önsöz ve notlar: F. Nafiz Uzlu, Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi, s. 138-139; M. Fuad Köprülü (1995). "Yıldırım Bayazid'in Esareti ve İntiharı Hakkında", *Bellefen*, cilt: I, sayı: II, s. 601.

verdikleri bilinmektedir (Cüveynî, 1999: 160, 233)⁵. Mühürler resmî belgelerin ve mektupların mühürlenmesinde de kullanıldığından üzerindeki yazı ve şekiller ters olarak kazanılmaktaydı. Böylece mühürleme sırasında kağıt üzerine olması gerektiği şekliyle basılabiliyordu. Belge üzerindeki mühür, o belgenin kıymetini ve doğruluğunu göstermekteydi (İbn Haldun, II, 1996: 20, 23). Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) İslâmiyete davet için mektup göndermek istediğinde kendisine, Arap olmayan kavimlerin sadece mühürlü mektuplara itimat ettiğini söyledikleri ve bu sebeple kendisinin, üzerinde üç satır halinde Muhammed, Resûl ve Allah lafzının kazılı olduğu gümüş bir yüzük (mühür-yüzük) edindiği rivayet edilir (İbnü'l-Esir, III, 1991: 117-118; İbn Haldun, II, 1996: 20). Bu mührü ondan sonra Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer kullanmıştır. Hz. Osman ise mührü Eris Kuyusu'na düşürünce mührün aynısından bir tane yaptırmıştır (İbn Haldun, II, 1996: 20). Yine tuğrâ yerine mühür kelimesinin kullanılmış olduğu görülür ki Divanü Lûgat-it-Türk'te *tuğrağ* şeklinde geçen kelimenin iki anlamından biri "*hakanın mührü, buyrultusu*" olarak verilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, I, 1985: 462)⁶. Bununla birlikte Selçuklu döneminde -ğ'nin düşmesiyle *tuğra* şeklinde kullanılmaya başlanan bu kelimenin kazandığı diğer anlamlar düşünüldüğünde (Tokan, 2016: 15-16) *tuğrâ* ile *mühür*ün birbirinin aynı olmadığı, *hükümdar mührünün*, tuğrâyı karşılayan anlamlardan sadece biri olduğu görülmektedir. Tuğrâ da mühür gibi Selçuklularda Tuğrul Bey'den itibaren görülmektedir. Tuğrâ, Selçuklu devletlerinde tuğrâî/tuğrâkeş adı verilen görevli tarafından, ferman, menşûr, misal (emir-nâme) gibi belgelere çekilmekteydi (R. Turan, 1995: 61-62; Tokan, 2016). Abû'l-Farac Tuğrul Bey'in Abbâsî halifesinden "*meşru hükümdar, Müslümanların sığınağı ve Rüküddîn*" unvânlarını aldıktan sonra mührünün üzerine -bir hâkimiyet sembolü olan- *yay* işaretini **kazdırdığını** ve halifenin verdiği unvân ve lakâpların da eklenmesi ile oluşan bu sûrete tuğrâ denilmeye başlandığını anlatır (Abû'l-Farac, I, 1999: 305; Göksu, 2010: 998) **Abû'l-Farac'ın bu ifadesinden, Selçuklularda hükümdarların mühür-yüzükleri üzerine tuğrâ da kazdırdıkları anlaşılmaktadır. Bu kullanım, Osmanlı hükümdarlarının tuğrâlarını mühürleri üzerine kazdırmalarının⁷ Selçuklulardaki ilk örneği olmalıdır. Ayrıca ele geçen kurşun mühürlerin (Resim-1, Resim-2) üzerindeki unvân ve lakâpları da göz önüne alarak, Selçuklu hükümdarlarının mühürleri üzerine isimleri yanında halifeden aldıkları unvân ve lakâpları kazdırdıkları söylenebilir.**

İbn Haldûn, Hz. Muaviye tarafından mektupların mühürlenmeden gönderilmemesi kuralı getirildiğini ve bu amaçla bir divan ihdas edildiğini yazar (İbn Haldun, II, 1996: 24). Ancak mühür divanının Belazurî ve Yakubî'nin kayıtlarından yola çıkılarak Hz. Muaviye tarafından değil onun döneminde Irak'ta vali olan Ziyad b. Ebû Süfyân tarafından ihdas edildiği ortaya konulmuştur (El-Hayrav, I, 2008: 408-409). Mektupların mühürlenmesindeki bir amaç da yazılanların başkaları tarafından okunmasına ve görülmesine engel olmaktır. Batıda bu mühür, dürülmüş mektubun bağlandığı ipe, doğuda ise dürülmüş yerine, açılmayacak şekilde basılmaktaydı (İbn Haldun, II, 1996: 25). Tuğrul Bey'in yanına Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın elçisi olarak giden (433/1041-42) Kâdilkudât Mâverdî'den aktarılan, *Zübdetü'n-Nusra*'daki bir rivayete göre; Mâverdî bir gün halifeye Tuğrul Bey hakkında bazı olumsuz görüşlerini de içeren bir mektup yazmış ve hizmetinde bulunan kişiye vermişti ki bu mektup o kişinin elinden düşünce Tuğrul Bey mektuptan ve muhteviyatından haberdar olmuştu. Ancak Tuğrul Bey mektubu tekrar mühürletip saklamış, halifenin elçisine karşı ise olumsuz bir muamelede bulunmamıştı (Bundârî, 1999: 25).

2. Bir Hâkimiyet Alâmeti Olarak Yüzük/Mühür-yüzük

Tarihte hükümdarların, üzerine mühür kazanmış yüzüklere/mühür-yüzüklere sahip olduğunu görürüz. Böylece mühür her yere taşınabiliyor, muhafaza edilebiliyor, hükmün uygulanmasında ve imzalanmasında kolaylık sağlıyor ve zaman kazandırıyor. Halifeler ya da hükümdarlar çeşitli mühür-yüzükler yaptırarak bunları gerektiğinde kullanmışlardır. Mühür işlevi gören hükümdar yüzükleri, onu taşıyan kişinin sahip olduğu siyasî iktidarı, gücü ve hâkimiyeti sembolize etmiş; hükümdar yüzüğü/mühür-yüzük, hükümdarlık alâmetlerinden biri olarak kabul edilmiştir.

⁵ Moğol Hanı Geyhâtu döneminde (1291-1295), hazinenin boşalması üzerine tedavüle konulan *çav* denilen kâğıt paranın üzerine de hükümdar mührü basılmaktaydı. Bkz. Abû'l-Farac (1999). Abû'l-Farac Tarihi, II, Süryaniceden İngilizceye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çeviren: Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 644; Aksarayî, 2000: 188.

⁶ Kaşgarlı Mahmud *tuğrağ* kelimesinin diğer anlamını, "*Dönüşte geri alınmak üzere, savaş zamanında asker binmesi için Hakan tarafından verilen at*" olarak verir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, I, 1985: 462.

⁷ "*Osmanlı hükümdarlarından her birinin kendi adları ile babalarının adlarını ihtiva eden, tuğra şeklinde üç ya da dört mühürleri vardı. Her hükümdar değiştikçe tuğra gibi mühür de değişirdi. Yeni hükümdarın kazıdığı mühür gerekenlere verilir ve eski hükümdarın mührü geri alınarak hazineye konurdu. Bu yeni mühürlerden biri sadrazama teslim edilirdi. Eğer sadrazam başkentte bulunmayıp seferde veya dış memlekette ise mühür ya kapıcılar kethüdası ya da diğer güvenilir birisi aracılığı ile ona gönderilirdi. Sadrazamlar kendilerindeki mühr-i hümayun ile divan günlerinde defterhane ile maliye hazinesini mühürlerlerdi. Padişahların kendi şahsına ait mühründen başka öteki iki veya üç mühründen biri sadrazama, diğeri has odabaşı denilen padişahın özel işlerine bakan adama, biri de harem dairesi hazinedarı olan bir kadına verilir. Padişahların parmaklarına taktıkları yüzük şeklindeki tuğralı mühürleri zümrüt, diğerleri de altın idi*" Bkz. M. Tayyib Gökbilgin (1992). *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, İstanbul: Enderun Kitabevi, s. 50. Osmanlı hükümdarlarının üzerine tuğra kazanmış mühürlerinden (mühr-i hümayun) başka şahsî mühürleri de vardı. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu (2006). "*Mühür*", *DİA*, cilt: 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 530.

Yüzük, saltanatın bir alâmetiydi. Yüzük/mühür sahibi olmak da saltanat sahibi olmak anlamına gelmekteydi⁸. Bundan dolayı I. İzzeddîn Keykâvus'un (1211-1220) ölümünden sonra, tahta çıkacak kişiyi belirlemek üzere toplanan devlet adamları içerisindeki Emir Seyfeddîn Ayaba, Alâeddîn Keykubâd lehine şöyle demektedir: “Onun altında tacın ve mührün sahipliği okunmakta ...” (İbn Bîbî, I, 1996: 221). Emir Seyfeddîn Ayaba, I. İzzeddîn Keykâvus'un ölüm haberini bildirmek ve tahta çıkış müjdesini vermek üzere Alâeddîn Keykubâd'ın tutulduğu Kezirpirt Kalesi'ne gittiğinde ise Konya tahtının onu beklediğini, “Taht ve mühür, ‘Bugün senin, yanımızda önemli bir yerin ve güvenilir bir durumun vardır’⁹ diyor” diyerek anlatmaktaydı (İbn Bîbî, I, 1996: 225). Mevlânâ da iktidarı ifade ederken yüzük ile metafor yapmıştır. (Çavuşoğlu, 2006: 147-154). Yine Sultan Veled, “Padişahlığı da, bil ki yüzükle; buyruğu yüzükle yürür, yüzüğü varsa Süleymanlık eder” demektedir (Sultan Veled, 2014: LXXII. bahis, beyit: 3180). Sultan Veled, mühür kimdeyse Süleyman odur sözündeki gibi Süleyman adını zikrederek hükmeden kişiyi kastetmektedir. Rivayete göre Hz. Süleyman'ın her mahlûka hükmetmesini sağlayan bir mühür yüzüğü vardı. Onun yüzüğünü şeytana kaptırdığı ve bu yüzden iktidarını kaybettiği, daha sonra bir balığın içinde yüzüğünü bulunca tekrar iktidar sahibi olduğu şeklindeki hikâyesi, yüzük ile iktidar ilişkisinin ilk örneklerindedir¹⁰. Dolayısıyla kültürümüzde *mühr-i Süleymana sahip olmak* veya *Süleyman olmak*la iktidara sahip olmak ve hükümdar olmak metaforları yapılmıştır.

Yüzükler hâkimiyetin, sahip olunan gücün ve siyasî iktidarın sembolü idiler. Bu sebeple kaynaklarda kemer, taht, taç, kılıç gibi alâmetlerle birlikte zikredilmiştir (Aksarayî, 2000: 150; Reşidüddîn Fazlullah, 2013: 190; İbn Bîbî, II, 1996: 214, 233). Hatta “padişahlık alâmeti olan kılıç, yüzük ...” ifadesiyle doğrudan doğruya yüzüğün bir hükümdarlık alâmeti olduğu belirtilmiştir (İbn Bîbî, 1941: 92). Yüzüğün bu âlameti bazı rivayetlere konu olmuştur. Râvendî'nin verdiği bilgiye göre, Tuğrul Bey döneminde Hemedan'da Baba Tahir, Baba Cafer ve Şeyh Hamza adında üç derviş yaşamaktaydı. Bir gün Tuğrul Bey'in yolu Hemedan'a düşünce bu dervişleri görmüş ve yanlarına giderek ellerini öpmüştür. Burada, dervişlerden Baba Tahir ile Tuğrul Bey arasında bir konuşma geçmiştir. Devletin kuruluşuna atfedilen dinî motiflerle süslü bu konuşma şöyledir:

-“Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın?

-Ne buyurursan.

-Allah'ın buyurduğu şeyi yap. Muhakkak ki Allah adalet ve ihsan yapılmasını emreder¹¹.

(Tuğrul Bey ağlayarak),

-Öyle yaparım

(Baba Tahir Tuğrul Bey'in elini tutar)

-Benden kabul ediyor musun?

-Evet”.

Bu konuşmalardan sonra Baba Tahir senelerden beri abdest aldığı ibriğin kırık başını parmağından çıkarıp Tuğrul Bey'in parmağına takmış ve şöyle demiştir: “Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol” (Râvendî, I, 1999: 97). Baba Tahir Tuğrul Bey'in verdiği cevaplardan memnun olmuş ve onun hükümdarlığını onaylamış, taktığı yüzük ile de bunu göstermiştir. Başka bir deyişle hikâyede Baba Tahir'in, hükümdarın parmağına bir yüzük takması, Selçuklu iktidarının bir nişânesi olarak sunulmuştur.

Hükümdarların farklı işler için farklı yüzüklerinin olduğunu görüyoruz. Örneğin Mesudî, Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev Perviz (590-628)'in dokuz tane yüzüğünün olduğunu ve bunların her birini ayrı işler

⁸ Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos (1118-1143)'ün tahta çıkış hikâyesidir. I. Aleksios Komnenos (1081-1118), oğlu İoannes'in kendisinden sonra tahta çıkmasını istemektedir. Ancak eşi Irene, oğlunun değil damadının tahta çıkmasına taraftardır. Bundan dolayı da oğlu İoannes'i kocası Aleksios'a sürekli olarak kötümüş ve onu damadının tahta çıkması konusunda ikna etmeye çalışmıştır. I. Aleksios hastalandığında ve öleceği anlaşıldığında Irene ikna çabasına çaresizce devam eder. Ancak Aleksios tahta kendi kanından birini çıkarmakta kararlıdır. O yüzden Mangana Sarayı'nda hasta yatağında iken oğlunu yanına çağırarak ona parmağındaki mühür yüzüğü vermiştir. İoannes'in tahta çıkmasında bu yüzüğün büyük rolü olmuştur. Bkz. Niketas Khoniates (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çeviren: Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 4-5.

⁹ Kur'an-ı Kerim-Yûsuf-12/54.

¹⁰ Balığın içinden çıkan mühür-yüzük hikâyesine Herodotos'un eserinde de rastlanır. Herodotos'a göre; (MÖ. 532-521 seneleri arasında Samos (Sisam)'da tiran olan) Polykrates'in altın çerçevesi ve zümrüt taşlı bir mühür yüzüğü vardır. Polykrates güçlenir ve adını duyurur. Bu sırada, dostluk anlaşması imzalamış olduğu Mısır Kralı Amasis'ten ona bir mektup gelir. Amasis, insanın sürekli bir mutluluk yaşamayacağından, yaşamaktaysa talihinin mutlaka ters döneceğinden bahsederek, talihinin ters dönmemesi için mutluluğuna kendi eliyle müdahalede bulunması, kaybetmekten üzüleceği bir şeyden vazgeçmesi gerektiğinden bahseder. Polykrates ona hak verir ve sevdiği mühür yüzüğünü denize atar. Ancak bu yüzük bir balıkçı tarafından kendisine sunulan büyük bir balığın karnından çıkar ve kısa zaman sonra tekrar saraya dönmüş olur. Bkz. Herodotos, *Trh.*: 3.39-43.

¹¹ “Allah, muhakkak adâleti, iyilik yapmayı, akrabaya yardım etmeyi emreder. Fuhşu, batılı ve zulmu yasaklar. Düşünüp ibret almanız diye size öğüt veriyor”. Kur'an-ı Kerim-Nahl-16/90.

için kullandığını yazar (Mesudî, 2004: 171-172)¹². Yine Gazne ve Harezşah devletlerinde hükümdarlar, taşına isimlerinin kazılı olduğu mühür-yüzüklere sahiplerdi (Nuhoğlu, 1995: 84). Selçuklu hükümdarları da mühürlerini yüzükleri üzerine kazıdıklarından ve bu şekildeki kullanımın köklü bir geçmişi olduğundan, kaynaklarda *iktidar* işaret eden hükümdar yüzükleri çalışmamızda -elbette kullanım şekline göre- mühür-yüzük olarak değerlendirilmiştir. **Nitekim Hz. Süleyman'ın ve Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) mühür-yüzüklerinden doğan kutsiyet, Türk-İslâm coğrafyasında hükümdarlar için mührü, yüzük üzerinde taşımaya daha da önemli kılmıştır.** Dolayısıyla Mevlânâ'nın ya da Sultan Veled'in *iktidar* anlamına gelecek şekilde metafor olarak kullandığı yüzük, mühür-yüzüktür. Bir başka ifade ile Süleyman yüzüğüdür.

Mühür-yüzükler Abbasî halifeleri tarafından Selçuklu hükümdarlarına hediye olarak, hil'atin bir parçası olarak gönderilmiştir/verilmiştir. Örneğin Halife Kâim-Bîemrillâh (1031-1075) Tuğrul Bey'i *doğu ve batı sultanı* ilân ettiğinde ona *şahane bir mühür-yüzük* vermiştir (Abû'l-Farac, I, 1999: 312). Abbasî Halifesi Nâsır-Lidînillâh (1180-1225) ise I. Alâeddîn Keykubâd'a bir mühür-yüzük göndermiştir. Keykubâd tahta çıktığında halife, Şehâbeddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1234) ile birlikte hil'atler göndermişti (618/1221). Halifenin gönderdiği hil'atlerin içerisinde bir mühür-yüzük de (negîn-i kamgarî) bulunuyordu (İbn Bibî, I, 1996: 248-249; 1941: 92; Yılmaz, 38, 2010: 41).

Mühür-yüzükler onu takanın sahip olduğu gücü hatırlatmakta ve sembolleşmekteydiler. Melikşah'ın, Bağdad'a geldiğinde (1087) elini öptürmeyen Halife Muktedî Bîemrillâh'ın sunduğu mühür yüzüğü saygısını göstermek üzere öpmesi bu sembolleşmeyi göstermektedir (Ahmed b. Mahmûd, I, 1977: 156)¹³. Vaktiyle Halife Kâim-Bîemrillâh dünyevî yetkilerini Tuğrul Bey'e devretmiş olduğundan (449/1058) (Adalioğlu, 1996: 42) ve bu sebeple Tuğrul Bey döneminden itibaren Abbasî halifeleri Selçuklu hükümdarları tarafından sadece dinî bir otorite olarak görüldüğünden, burada Halife Muktedî-Bîemrillâh'ın taktığı mühür-yüzük onun siyasî hâkimiyetini değil dinî otoritesini yansıtmaktadır. Melikşah da onun bu otoritesine olan saygısını ve bağlılığını sunmuştur.

3. Mühür Yüzüğün Kullanımı

Mühür-yüzükler Selçuklu hükümdarları tarafından devletin ilk kuruluş yıllarından itibaren kullanılmıştır. Bununla birlikte hükümdar yüzüklerinin saltanatı sembolize etmekten başka çeşitli kullanımları vardı. **Öncelikle hükümdarlar devlet adamlarını bir görev ile görevlendirdiklerinde veya bir işi halletmek için yetkili kıldıklarında mühür-yüzüklerini o kişilere vermişlerdir. Bu yüzük görev tamamlanincaya kadar yetkilendirilmiş kişide kalmaktaydı. Şayet verilen emir iptal edilirse yüzük geri alınırdı. Emrin iptali durumunda bir emân işareti olarak ayrıca mendil de verilebilmekteydi.** Örneğin I. Alâeddîn Keykubâd'ın yüzük ile görevlendirme yaptığını görüyoruz. I. Alâeddîn Keykubâd, kendisine baskı kuran, hatta tahtından indirme planları yapacak kadar sınırı aşan başta Emir Seyfeddîn Ayaba olmak üzere, Zeyneddîn Başara, Mübarizeddîn Behramşah, Bahaeddîn Kutluğca gibi emirleri cezalandırmış, mal ve mülklerinin de müsadere edilmesini emretmişti (İbn Bibî, I, 1996: 283-289). Otoritesini sağlamlaştıran Keykubâd daha sonra ise bu kişilerin adamlarının öldürülmesi, mal ve mülklerinin hazineye devredilmesi için emir vermiştir. Bu kararını Emir Hokkabazoğlu Seyfeddîn'in önerisi üzerine almıştı. Yüzüğünü ona vermiş, böylece onu bu kararın uygulanmasında yetkili kılmıştır. İbn Bibî I. Alâeddîn Keykubâd'ın yüzüğünü Emir Seyfeddîn'e "*hükümün imzalanması için*" verdiğini yazar. Bununla birlikte daha sonra Emir Manuel Mavrozomes, Keykubâd'ı verdiği karardan döndürmüştür. Keykubâd bu sefer de *hükümün iptal edilmesi için* mendilini (emân mendili) vermiştir (İbn Bibî, I, 1996: 283-291). Ayrıca İbn Bibî'nin bu kayıdan, mühür-yüzüklerin müsadere işlemlerinde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Selçuklu hükümdarları görevlendirdikleri devlet adamlarına yüzüklerini verdiklerinde, hükümün ve irâdenin hükümdara ait olduğu, dolayısıyla hükme karşı çıkılmaması gerektiği bilinirdi. Dolayısıyla mührü alan kişi bundan aldığı güvenle ve hiçbir engelle karşılaşmadan hareket edebiliyordu. Bu uygulama,

¹² Hükümdar yüzükleri ile ilgili var olan bilgilerin kısıtlılığı sebebiyle önemine binaen II. Hüsrev Perviz'in yüzükleri ile ilgili kısmı aynen veriyoruz: "*Eberoviz'in devlet işlerinde kullandığı dokuz yüzüğü vardı. Bir tanesi kızıl yakut kaşlıydı ve üzerine padişahın sureti nakşedilmiş, çevresine de sıfatları yazılmıştı. Halkası elmastandı ve mektuplarla sicilleri mühürlenirdi. İkinci yüzüğün kaş akikti. Üzerine mutlu Horasan yazısı nakşedilmişti. Altın halkalıydı ve tezkiyeler onunla mühürlenirdi. Üçüncü yüzüğün kaş onikstendi ve üzerine koşan bir atlı sureti nakşedilmişti. Üzerine bir mektup sureti işlenmişti ve gönderilen mektuplar mühürlenirdi. Dördüncüsünün kaş meromeridli yakuttu. Üzerine 'refah mal iledir' yazısı kazanmıştı. Altın halkalıydı; suçluların ve asilerin affedilmeleri veya cezalandırılmasıyla ilişkin kararlar mühürlenirdi. Beşincisi Behraman yakut kaşlıydı. Kızılı en güzel, en saf ve en değerli olan yakut budur. Üzerine 'Hürre, Hürrem' yani sevinç ve mutluluk yazılıydı. Kenarları inci ve elmastandı. Padişahın özel hazinesi ve devlet hazinesine ait evraklar mühürlenirdi. Altıncı yüzüğün kaş Çin demirindendi ve üzerine kartal sureti nakşedilmişti. Yabancı hükümdarlara gönderilen mektuplar mühürlenirdi. Yedinci yüzüğün nakşı bir sinekti. Onunla yemekler, ilaçlar ve güzel kokular mühürlenirdi. Kaş bezoar taşıydı. Sekizinci yüzüğün kaş incidendi ve üzerine domuz kafası nakşedilmişti. Öldürülmesi emredilen kişilerin boynu onunla mühürlenirdi. Dokuzuncu yüzük demirendi ve padişah onu banyo ve hamama girerken takırdı". Bkz. Mesudî, 2004: 171-172.*

¹³ Ahmed b. Mahmud ve İbnü'l-Cevzî, Melikşah'ın yüzüğü öptükten sonra gözlerine sürdüğünü yazar. Bkz. Ahmed b. Mahmûd (1977). *Selçuk-Nâme*, I, hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman Yayınları, s. 156; Sibt İbnü'l-Cevzî (2005). "*Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zâman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II, Sultan Melikşah Dönemi*", Prof. Dr. Ali Sevim Makaleler, II, hazırlayan: E. Semih Yalçın-Süleyman Özbeke, Ankara: Berikan Yayınları, s. 432.

yüzüğün bazı kimselerce kötü amaçlara hizmet etmekte kullanılmasına yol açmıştır. Sencer'in (1118-1157) vezirliğini yapmış Fahrü'l-mülk'ün¹⁴ oğlu olan ve ondan sonra vezirliğe getirilmiş Sadrüddîn Muhammed, Sencer'in Kaymaz adındaki gulamı tarafından, Sencer'in *mühür yüzüğü* kullanılarak öldürülmüştür (511/1118). Kaymaz adındaki gulam, Sencer'in vezire misafir olduğu bir gece parmağından yüzüğünü almayı başarmış ve kendisini daha önce tehdit etmiş olan vezirin uyuduğu odaya giderek başını kesmiştir (Bundârî, 1999: 240). Mühür yüzüğün bu hususta kullanımına, Zengî Atabegliği'nin kurucusu, Kasımuddevle Aksungur'un oğlu İmâdeddîn Zengî'nin (1127-1146) öldürülmesi esnasında da rastlanır. Zengî, Caber Kalesi'ni kuşattığı zaman (514/1146), Yarınkuş b. Abdullah el-İmadî adındaki hâdimi tarafından uykusunda öldürülmüştür. Bu hâdim, Zengî'yi öldürdükten sonra parmağındaki *mühür yüzüğü* alarak dışarı çıkmış ve elinde tuttuğu yüzüğü göstererek kendisini Zengî tarafından bir görevle görevlendirilmiş gibi göstermek suretiyle kimsenin engeline takılmadan kaçabilmiştir (Bundârî, 1999: 189-190; İbnü'l-Adîm, 1989: 167-168)¹⁵. Bundan başka Kazvîni, Sultan Sencer'in İAesir düşmesinden sonra Oğuzlar'ın kendi yazdıkları menşurlar için ondan zorla *mühür* aldıklarını söyler (Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, 2015: 76).

Hükümdarların mühür-yüzükleri bazı devlet adamları tarafından da kimi zaman kişisel meseleleri uğruna, kötü amaçlarla kullanılmıştır. Sencer'in veziri Ebû'l-Kasım Dergezîni, aynı zamanda onun yeğeni Sultan Tuğrul'un yanında bulunduğundan, Irak'ta iken ihtiyaç hasıl olduğunda kullanmak üzere, Sencer'in mührünün basılı olduğu pek çok boş ferman elde etmişti. Vezir Dergezîni, elde ettiği bu mühürlü fermanlardan birini kullanarak Azizüddîn Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid'i öldürtmüştü (Bundârî, 1999: XXIII). Türkiye Selçuklularında ise kendi kişisel meselesi uğruna hükümdarın yüzüğünü kullananların başında Sadeddîn Köpek gelir. II. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1237-1246) üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Sadeddîn Köpek kendisine engel olarak gördüğü devlet adamlarını birer birer ortadan kaldırmıştır. O bunu yaparken hükümdarın *mühür yüzüğünü* kullanmıştır. Atabey Şemseddîn Altunapa, divanda fermanlar üzerine nişan (emsile) koyarken ansızın divana gelen Sadeddîn Köpek, ak sakalından tutarak çekiştirdiği ve divandan çıkardığı Altunapa'yı, öldürülmesi için divan muhafızına vermiştir. Onun Altunapa'nın sakalını çekiştirirken hükümdarın yüzüğünü parmağına takmış olduğu anlaşılmaktadır (İbn Bibî, II, 1996: 25-26). Yine ahlaksızlık ile suçladığı ve recm edilerek (taşlama) öldürülmesini sağladığı Taceddîn Pervâne'nin yanına varmadan önce II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'den ferman ile birlikte yüzüğünü almıştır. Onun hükümdardan ferman ve yüzüğü alırken, recm cezasına çaptırılması gerektiğine dair daha önce aldığı fetvayı öne sürerek yetki talebinde bulunduğu görülmektedir (İbn Bibî, II, 1996: 28-29).

Hükümdar yüzüğü hükümdarı temsil ettiğinden ve yüzük ile görevlendirme yaygın bir uygulama olduğundan, tarihte bu yüzüklerin askerî bir takım hareketlerde da kullanıldıklarını görüyoruz. Örneğin Terken Hatun Melikşah'ın ölümünden sonra, oğlu Mahmud'un saltanatını sağlama çabasıyla İsfahan Kalesi'nin teslimi için Musul Emiri Kivâmuddevle Kürboğa'yı görevlendirmiş ve ona Melikşah'ın *mühür yüzüğünü* vermiştir. Emir Kürboğa bu yüzüğü göstererek Melikşah'ın emriyle geldiğini söylemiş ve kaleyi kolayca teslim alabilmiştir (Ahmed b. Mahmud, II, 1977: 30, İbnü'l-Esîr, X, 1987: 181-182; Sibt İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, 2005: 586). Aslında burada bahsedilen de yüzükle görevlendirmeye örnektir. Nitekim Emir Kürboğa kaleyi teslim almak üzere Sultan Melikşah tarafından görevlendirildiğini söylemek suretiyle amacına ulaşmıştır.

Hükümdarlar mühür-yüzüklerini diğer devletlerle gerçekleştirdikleri antlaşmalarda da kullanmaktaydılar. I. Alâeddîn Keykubâd'ın Venedik Dukası ile yaptığı ticaret antlaşması (8 Kasım 1220) buna örnektir. Venedik Dukası adına Jacobus Teopulo'nun ve I. Alâeddîn Keykubâd adına Emir Şemseddîn'in nihayete erdirdikleri antlaşma metninin sonunda Emir Şemseddîn'in "*Bu fermanı Efendim kırmızı harflerle yazdı ve altına kendi altın mühürünü koyarak kırmızı mühür mumiyle mühürlü*" di ifadesi yer alır (O. Turan, 1988: 134). Bu ifadeden Keykubâd'ın altın bir mühüre sahip olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce Kıbrıs Kralı Hugues tarafından I. İzzeddîn Keykâvus'a gönderilen, iki devlet arasındaki dostluk antlaşmasına dair yeminli bir mektubun (19 Temmuz 1216) son kısmında yer alan "*altında kendi başına emniyet telkin eden mumlu mühürle garanti edilen işbu yeminli name*" ifadesi de mührün antlaşma metinlerindeki önemini ortaya koymaktadır (O. Turan, 1988: 141). **Böylece mühür antlaşma metinlerinde verilen yemin ve sözleri garanti etmekte, belgeye resmî bir hüviyet vermekte ve belgede sözü edilenlere hükümdarın vâkıf olduğunu göstermekteydi.**

¹⁴ Fahrü'l-mülk, Nizâmü'l-mülk'ün en büyük oğludur. Sultan Berkayaruk ve Sultan Sencer'in (1118-1157) vezirliğini yapmıştır. Onun bir batını tarafından öldürülmesinden sonra vezirliğe oğlu Sadrüddîn Muhammed getirilmiştir. Bkz. İbnü'l-Verdî (2017). *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, tercüme ve notlar: Mustafa Alican, İstanbul: Kronik Yayınları, s. 65-66.

¹⁵ Bazı kaynaklarda İmâdeddîn Zengî'nin öldürülmesinden sonra oğlu Nureddîn Mahmud'un, babasının parmağındaki mührü alarak harekete geçtiği ve Halep'e hâkim olduğu yazılıdır. Bkz. İbnü'l-Verdî, 2017: 94.

Mühür, işlevi ve kıymeti sebebiyle hem hükümdarlar tarafından devlet işlerinde ve özel işlerinde hem de halk tarafından kullanılmaktaydı. Özellikle imza yerine ve kapalı durumda kalması istenen çeşitli eşyaların mühürlenmesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bunun yanında **Selçuklu devletlerinde yüzük şeklindeki mühürler aynı zamanda altın divit, kılıç, sarık, minder gibi vezirlik alâmetlerinden biri olup hükümdar tarafından vezire verilmekteydi** (R. Turan, 1995: 54, 87, 90). Bu mührün de hükümdarın parmağındaki mühür gibi altından olduğu anlaşılmaktadır (Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, 2015: 33) Devlet işlerinde kullanmak üzere verilen bu mühür-yüzük vezirin ölümü ya da azli halinde, tayin edilen yeni vezire teslim edilmekteydi. Bu usul Osmanlı döneminde de devam etmiştir (Evlîyâ Çelebi, III/I, 2006: 348; Halaçoğlu, 1991: 11).

Hükümdarın mühür yüzüğü devlet hazinesindeki kumaş kese ya da sandıkta muhafaza edilen kıymetli eşyaların, kapalı olarak kalması için mühürlenmesinde kullanılmaktaydı. *Zübdetü'n-Nusra*'ya göre Sultan Sencer hazineden bir miktar almak istediğinde *kendi mührüyle mühürlenmiş* kumaş keselerden bir tanesini ister, mührünü kırdıktan ve gereken miktarı aldıktan sonra olduğu gibi iade ederdi (Bundârî, 1999: 118, 247). Yine Sultan Sencer'in Katvân (536/9 Eylül 1141) Savaşı'nda Karahıtaylılara mağlup olmasından istifade etmek isteyen Harezmsah Atsız'ın (1128-1156) Merv'i ele geçirip hazineyi alması üzerine, Sencer Harezm seferine çıkmış ve Gürgeç'i kuşatmıştı. Harezmsah Atsız af dilemek ve Sencer'in mühürlü hazine sandıklarını iade etmek zorunda kalmıştı (Bundârî, 1999: 248-251). Daha önce ifade edildiği gibi, yüzük hükümdarın emir ve buyruğunu göstermekte olduğundan kale kapıları da bu yüzükler gösterilmek suretiyle açtırılabilmekteydi. Bunun Gaznelilerde de örneklerini görürüz. Sultan Mesud'un, tahtını kardeşi Muhammed'e kaptırmasından sonra öldürülmesi ile ilgili İbnü'l-Esir'in aktardığı bir rivayete göre; Sultan Muhammed'in oğlu Ahmed, hazine işleri için babasından mührünü almış ve Mesud'un hapsedildiği kaleye giderek mührü göstermek suretiyle kaleye girebilmiş, böylece ortadan kaldırılması konusunda anlaştığı amcasının oğlu Yusuf b. Sebüktekin ve İbn Ali Hîşâvend ile birlikte onu öldürmüşlerdi (1041) (İbnü'l-Esir, IX, 1987: 371). Ahmed'in, babası tarafından görevlendirilmiş gibi davranması, burada sözü edilen bir mühür-yüzük olduğunu düşündürmekte ve mühür-yüzüklerin Gaznelilerde de hazine işleri için kullanımına işaret etmektedir. Bunun yanında Osmanlı hükümdarlarının hazine işlerinde parmaklarındaki yüzüklerin zümrüt taşı da kullandıkları bilinmektedir (Küçükaşçı, 44, 2013: 56).

Türkiye Selçuklularında ise hazinenin kurşun mühürle mühürlendiğine dair İbn Bîbî'de bir bilgiye tesadüf edilir. II. İzzeddin Keykâvus, Moğol Noyanı Baycu'nun Anadolu'ya ikinci defa girişi sonrası onunla yaptığı savaşı (14 Ekim 1256) kaybederek yakınları ile birlikte Antalya'ya gittiğinde, buradaki sarayın duvarları içine gizlenmiş I. Alâeddîn Keykubâd'dan kalma hazine sandıkları bulmuştur. Bu sandıklar kurşun mühürlerle mühürlenmiş durumdaydı (İbn Bîbî, II, 1996: 149). Anlaşıyor ki kurşun mühürler özellikle kapalı olarak kalması istenen evrak, eşya ya da hazinenin içine konulduğu sandık, kutu ya da kesenin mühürlenmesinde kullanılmaktaydı. Yine biraz sonra belirtilecek kurşun mühürler dolayısıyla aynı şekilde posta ve haberleşmede -içeriğin muhatabı dışında gizli kalmasını sağlamak amacıyla- kurşun mühürlerin de kullanıldığı görülmektedir. Kubâdabâd kazılarında 1990'da ele geçen kurşun mühür baskısı (Resim-1) (Uysal, II, 2001: 394; Duggan, X, 2007: 315) ve 2000 yılında bulunan, bugün Alanya Müzesi'nde sergilenen kurşun mühür baskısı (Resim-2) bize her ikisi de I. Alâeddîn Keykubâd dönemine ait olduğundan, en azından onun mührü üzerine konuşma fırsatı verir. İngiliz sanat tarihçisi Mikail Patrick Duggan, Alanya Müzesi'ndeki söz konusu kurşun mühür ile ilgili yaptığı çalışmada, mührün üzerindeki portrenin I. Alâeddîn Keykubâd'ın gerçek bir portresi olduğunu ve bu mühür baskısının kaynağının hükümdarın gerçek mührü olduğunu söyler (Duggan, X, 2007: 338-339, 345) Mührün ön yüzünde "*es-Sultânü'l-muazzam Alâü'd-dunyâ ve'd-dîn Keykubâd b. Keyhüsrev*", arka yüzünde ise "*es-Sultânü'l-muazzam Alâü'd-dunyâ ve'd-dîn Ebu'l-feth Keykubâd b. Keyhüsrev*" yazılıdır (Resim-2) (Duggan, X, 2007: 309, 312-313, 343). Bahsedilen her iki mührün de arka yüzünde bulunan aslan için ise Duggan *Abbasî halifeliğinin sembolü* olduğuna işaret ederken (Duggan, X, 2007: 318) Prof. Dr. Mikâil Bayram "*Anadolu Selçukluları hakanlarının gücünü simgelemekte ve eski İran'ın arslan olan armasını dillendirmektedir*" demektedir (Bayram, VII, 2002: 172).

Resim-1. Kubâd-âbâd kazılarında bulunmuş I. Alâeddîn Keykubâd'a ait kurşun mühür (Uysal, 2001: 394, 614).

Resim-2. Bugün Alanya Müzesi'nde sergilenen I. Alâeddîn Keykubâd'a ait kurşun mühür (Duggan, X, 2007: 346).

Bilindiği üzere Selçuklu hükümdarları kendilerinden emân isteyen kişilere, emânı işaret eden bazı alâmetler verir ya da gönderirlerdi. Mendil ve kâse (Taneri, 1995: 165-172) yanında yüzük de bir emân alâmeti olarak kullanılmaktaydı. Kaynaklarda *emân yüzüğü* olarak adlandırılan bu yüzükler, emân verilen kişinin affedildiğini göstermekte veya can ve mal güvencesi sunmaktaydı (Eflâkî, I, 1973: 460). I. Alâeddîn Keykubâd, Yassıçemen Savaşı'ndan (627/1230) sonra Melik Eşref'in şefaatiyle Celâeddîn Harezmsâh ile ittifak yapmış olan Erzurum Meliki Rükneddîn Cihanşâh'ı affettiğinde, bu kararını işaret edecek şekilde bir emân yüzüğü vermişti (İbn Bîbî, I, 1996: 413). Yine, Emir Çavlı Muhammed Tapar'ın emriyle Emir Mevdûd b. Altuntekin tarafından kuşatıldığında ve teslim olmayı reddettiğinde, Muhammed Tapar ona Emir Ahûr ile birlikte yüzüğünü göndermişti. Böylelikle Emir Çavlı huzura çıktığı taktirde canına dokunulmayacağına inanmış ve sığındığı kaleden çıkarak Muhammed Tapar'ın yanına gitmiştir (499-1105/1106) (İbnü'l-Esîr, X, 1987: 339). Ancak bu örneklerdeki emân ve güvence sunan yüzüklerin mühür-yüzük olup olmadığı konusunda kesin bir hüküm verilememektedir. Mühür-yüzüklerin üzerindeki şekil ya da yazılar ters olarak kazınmaktaydı. Bundan başka üzerindeki isim veya şekillerin ters kazınmadığı, mühür işlevi görmeyen hükümdar yüzükleri de olmalıdır. Emânda esas olanın, emânı verene ait bir eşyanın verilmesi/gönderilmesi olduğu düşünüldüğünde (Bozkurt, 1995: 76), hükümdarların emân vermek, güvence sunmak veya bazı kişileri yanına çekmek istediklerinde bu yüzüklerini kullanmış olduklarını bir ihtimal olarak görmek gerekir. Bununla birlikte **Selçuklu hükümdarları emânı yazılı bir belge olarak da vermekteydi. Bu belge üzerindeki hükümdar mührü, emân alanın bir çeşit güvencesi olmaktaydı.** Örneğin I. Alâeddîn Keykubâd, kendisini tahta çıkarmak üzere Kezirpirt Kalesi'ne gelen Seyfeddîn Ayaba için kendi eliyle bir *emân-nâme* kaleme almıştır (İbn Bîbî, I, 1996: 224)¹⁶.

¹⁶ "Emân" kavramının divan şiirindeki kullanımına örnek verirsek;

"Meded öldük ey sâki-i nev- civân

Elinde değil mi o mühr-i emân" (Onay, 1993: 147)

Nev'izâde Atâi

"Sende hatm oldu velâyet tahtının sultânlığı

El-emân ey sendedir mühr-i emânet el-emân" (Mermutlu, 2012: 159) Nigâhî

Bütün bunlardan başka, hükümdarların yüzükleri/mühür-yüzükleri onların ölümlerine kanıt olarak kullanılmaktaydı. I. İzzeddin Keykâvus'un ölümünden sonra Emir Seyfeddin Ayaba I. Alâeddin Keykubâd'ın hapis tutulduğu Kezirpirt Kalesi'ne gittiğinde, kardeşinin öldüğünü ispat etmek için ölen hükümdarın mühür yüzüğünü ve mendilini (destârçe) koynundan çıkarıp göstermiştir. Bu yüzük ve mendil, yas rengi olan siyaha boyanmıştı (İbn Bibî, I, 1996: 224; 1941: 85). Nasıl parmağa takılan yüzük, hâkimiyet sahibi olmak veya hükümdarlık alâmeti olarak kabul ediliyorsa yüzüğün parmaktan çıkması da hâkimiyetin ve hükümdarlığın kaybedildiğinin/sonlandığının bir işaretiydi. Yüzüğün hükümdarın emir ve hükümlerini; mendilin ise bu hükümlerin iptalini/cezanın affını işaret ettiği ve bu yönde kullanıldığı düşünüldüğünde, burada yüzük ve mendilin tıpkı kalem ve silgi gibi birlikte sunulması dikkate değerdir.

Kaynaklarda mühür-yüzüklerin hükümdarlar tarafından kullanımı ile ilgili, bu çalışmada verilen örneklere benzer başka örnekler varsa da, daha geniş bilgiler edinmememizi sağlayacak anlatımlar maalesef yoktur. Mühürlerle ilgili çalışmalara bakıldığında ise Selçuklu dönemine ilişkin çok fazla bilgiye rast gelinmez. Çoğu çalışmada antik çağa dair kısımlardan sonra Osmanlı mühürleri ile ilgili bilgilerin verilmesi ve bazılarındaki kısmî bilgilerin haricinde Selçuklu dönemine değinilmemesi şüphesiz bu döneme dair bilgilerin kısırlığı ve mevcut belgelerin/eserlerin azlığı gibi Selçuklu araştırmalarında sürekli karşı karşıya kalınan bir durum sebebiyledir. Bundan dolayı J. Deny İslâm Ansiklopedisi'ndeki "mühür" maddesinde, Osmanlı dönemi ile ilgili bilgi vermiş ve Selçuklular bahsinde malûmatın az olduğunu belirtmekle yetinmiştir (Deny, VIII, 1979: 795). Bu konuda en geniş bilgi Prof. Dr. Erdoğan Merçil tarafından verilmiştir (Merçil, 2007: 196-205). Erdoğan Merçil eserindeki "yüzük/mühür" maddesinde verdiği bilgilerden sonra sonuç kısmında bu konuda hâlâ pek çok soru işaretlerinin olduğunu söylemiştir. Bu durumun en önemli nedeni kaynaklarda *yüzük* ile, *mühür-yüzüğün* de kastedilmiş olabilesidir. Ayrıca *hâtem*, hem *mühür* hem de *mühür-yüzük* anlamında kullanılmakla kalmamış *yüzük* anlamında dahi kullanılmıştır (Sami, 2006: 565; İbn Haldun, II, 1996: 21-22). Dolayısıyla kastedilenin bunlardan hangisi olduğu, bu konuda soru işaretlerine sebep olmuştur.

Sonuç

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren farklı din ve milletlerde bir hâkimiyet alâmeti ve statü işareti olarak kullanıldığı ve kıymet verildiği görülen yüzüğün (mühür-yüzük), Türk-İslam coğrafyasında ve dolayısıyla Selçuklu hükümdarları tarafından da bir alâmet olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bunun yanında Selçuklu döneminde hükümdarların kendi mühürlerini yüzük formunda parmaklarında taşıdıkları, alâmet olarak kabul edilenin ise *üzerindeki mühür* olmakla birlikte, mührün yüzük şeklinde kullanımı sebebiyle mühür-yüzük de olduğu düşünülmektedir. Nitekim Selçuklulardan önceki devirlerde de mühür-yüzükler bir hâkimiyet alâmeti olarak kullanılmıştır. Türklerde ilk defa mülkiyeti göstermek üzere kullanılan damganın/mührün bir hükümdarın parmağında yüzük formatında yer alışı, onun ülke üzerindeki tasarrufunu ve hâkimiyeti işaret eden önemli bir sembol olarak kabul edilmiştir. Hükümdarın parmağına mühür-yüzük takması hâkimiyet sahibi olduğuna, parmağından mührün çıkarılması hâkimiyeti kaybettiğine işaret eder. Hükümdarın ölümü halinde mührün yas alâmeti olarak siyaha boyanması da yine hâkimiyetin ölümü sebebiyle sonlandığını göstermektedir.

Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu hükümdarları mühür-yüzük kullanmışlardır. Ayrıca onlara Abbâsî halifeleri tarafından hil'at olarak verilmiştir. Hükümdarların mühür-yüzükleri, tıpkı vezirlere verdikleri yüzükler gibi altından olurdu. Mühür-yüzüklerin üzerinde isim, unvân ve lakâpların da yer aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte *Tuğrul Bey'in, mührü üzerine yay işareti kazdırdığı* bilgisinden yola çıkarak, Selçuklu hükümdarlarının -Osmanlı hükümdarları gibi- tuğrâlı mühür de kullandıkları söylenebilir. Hükümdarlar yüzüklerini resmî ve özel işlerde, evrak ve belgeler üzerinde kullanmışlardır. Yüzüklerini bir devlet adamını görevlendirmede/yetkilendirmede kullanmışlar, hazineyi mühürlemişler, kırmızı mühür mumuyla antlaşma metinlerine basmışlar, mektuplarını mühürlemişlerdir. Ayrıca emân vermek amacıyla yazılan yazılarda (emân-nâme) ve müsadere ile çeşitli malların hazineye aktarılmasında kullanılmıştır. Böylelikle üst düzey özel ve resmî işlerde güvenilirlik, şahitlik ve koruma gözetilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABÛ'L-FARAC (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, Süryaniceden İngilizceye çeviren: Ernest A. Wallis Budge, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin (1996). *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- AHMED BİN MAHMÛD (1977). *Selçuk-Nâme*, I, hazırlayan: Erdoğan Merçil, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- AHMET EFLÂKÎ (1973). *Âriflerin Menkabeleri*, I, çeviren: Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- AKSARAYI (1943). *Selçukî Devletleri Tarihi*, çeviren: M. Nuri Gençosman, önsöz ve notlar: F. Nafiz Uzluk, Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.

- _____ (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ALLAN, J. (1987). "Hâtem", *İA.*, V/I, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 359-363.
- BAYRAM, Mikâil (2002). "Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Türkler*, cilt: VII, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 169-175.
- BOZKURT, Nebi (1995). "Eman", *DİA*, cilt: 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 75-77.
- BUNDÂRÎ (1999). *Zubdetun-Nusra ve Nuhbatül-Ustra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çeviren: Kıvameddin Burslan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- CÜVEYNÎ (1999). *Tarih-i Cihan Güşa*, çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Ali (2006). "Kültürümüzde Yüzük ve Mevlâna'da Yüzük Mecazi", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, (Çanakkale 25-28 Mayıs 2006), s. 147-154.
- DENY, J (1979). "Mühür", *İA.*, cilt: VIII, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 794-795.
- DİNÇER, Nimet (1943). "Anadolu Damga Mühürleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II/I, s. 73-81.
- _____ (1948). "Anadolu Gıptiğinin M.Ö. 1200 Yıllarına Kadar Tekâmülü", *III. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler*, (Ankara 15-20 Kasım 1943), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 380-386.
- EL-HAYRAV, Remziye Abdulvehab (2008). "Hicri Birinci Yüzyılda Divanlar", çeviren: Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, Ankara: Bizim Büro Basımevi, s. 401-411.
- EVLİYÂ ÇELEBİ (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Konya-Kayseri-Antakya-Şam-Urfa-Maraş-Sivas-Gazze-Sofya-Edirne*, III. cilt-I. kitap, hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- _____ (2008). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, I. cilt-II. kitap, hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib (1992). *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- GÖKSU, Erkan (2010). "Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Anlayışındaki Yeri", *Turkish Studies*, V/II, s. 986-1011.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1991). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAMDULLÂH MÜSTEVFÎ-KAZVİNÎ (2015). *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdishân-i Selçukiyân)*, editör: Erkan Göksu, hazırlayan: Ayşe Ayna, Bilal Şahin, Ayşe Alhan, Sevgi Kübra Akdemirel, Ayşe Tepe, Sibel Temiz, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- HERODOTOS (2009). *Tarih*, çeviren: Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İBN BATTÛTA (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çeviren: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İBN BİBÎ (1941). *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, çeviren: M. Nuri Genosman, notlar: F. Nafiz Uzluk, Ankara: Uzluk Basımevi.
- _____ (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*, I, çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İBN HALDUN (1996). *Mukaddime*, II, çeviren: Zakir Kadiri Ugan, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İBNÜ'L-ADİM (1989). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İBNÜ'L-ESİR (1987). *İslâm Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, IX, çeviren: Abdülkerim Özaydın, redaktör: Mertol Tulum, İstanbul: Bahar Yay.
- _____ (1987). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, X, çeviren: Abdülkerim Özaydın, redaktör: Mertol Tulum, İstanbul: Bahar Yay.
- _____ (1991). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, III, çeviren: Ahmet Ağracık, redaktör: Mertol Tulum, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İBNÜ'L-VERDİ (2017). *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, tercüme ve notlar: Mustafa Alican, İstanbul: Kronik Yayınları.
- KANAR, Mehmet (2005). *Etimolojik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Derin Yayınları.
- KAŞGARLI MAHMUD (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, çeviren: Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1995). "Yıldırım Bayazıt'ın Esareti ve İntiharı Hakkında", *Belleken*, cilt: I, sayı: II, Ankara, s. 591-603.
- KÜÇÜKAŞI, Mustafa Sabri (2013). "Yüzük", *DİA*, cilt: 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 55-57.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2006). "Mühür", *DİA*, cilt: 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 530-531.
- MERÇİL, Erdoğan (1987). *Gazneli Mahmud*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- _____ (2007). *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MERMUTLU, Mehmet Sait (2012). "Nigâhî Divânçe'si-Metin-", *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, VIII, Kasım, s. 129-167.
- MESUDÎ (2004). *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çeviren: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- NİKETAS KHONİATES (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çeviren: Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NUHOĞLU, Güller (1995). *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- ONAY, Ahmet Talât (1993). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, hazırlayan: Cemâl Kurnaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, cilt: V, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- _____ (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Buluntularına Göre*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, cilt: II, VI, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PRİSCUS (2017). *Attıla'nın Saray'ında Bir Romalı Grek Seyyahu Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, çeviren: Ali Ahmetbeyoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- RÂVENDÎ (1999). *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, I, çev. Ahmed Ateş, Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH (2013). *Câmî'ut-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çeviren: İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour Khelejeni, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SALOMON SCHWEİGGER (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, hazırlayan: Heidi Stein, çev. S. Türkiş Noyan, İstanbul: Kitap Yayınları.
- SAMÎ, Şemseddin (2006). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ (2005). "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zâman Fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III, Sultan Melikşah Dönemi", *Prof. Dr. Ali Sevim Makaleler*, II, hazırlayan: E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara: Berikan Yayınları, s. 287-435.
- _____ (2005). "İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)", *Prof. Dr. Ali Sevim Makaleler*, II, hazırlayan: E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek, Ankara: Berikan Yayınları, s. 437-605.
- SULTAN VELED (2014). *İbtidâ-Nâme*, hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- TANERİ, Aydın, (1995). "Türk Tarihinde 'Eman' Kurumu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 28 cilt: 17, s. 165-172.
- TAŞ, Necati Fahri-Nebi Bozkurt (2006). "Mühür", *DİA*, cilt: 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 528-530.
- TOKAN, Özgür (2016). "XI. asırda Selçuklularda Tuğra", *Bartın Üniversitesi Çiğir-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, s. 2-20.
- TURAN, Osman (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- TURAN, Refik (1995). *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divân)*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- UYSAI, A. Osman (2001). "Kubâd-âbâd Kazı Buluntularından Sikkeler ve Mühürler", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler*, II, Konya: S.Ü. Selçuk Araştırmaları Merkezi Yayınları, s. 389-395.
- YILMAZ, Hasan Kâmil (2010). "Sühreverdi, Şehabeddin", *DİA*, cilt: 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları s. 40-42.